مدیریت شهری
ضمیمه شماره ۴۸ پاییز ۱۳۹۶
No.48 Autumn 2017
۳۳۳-۳۵۰
زمان دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۲۳ زمان پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۶/۱

بررسی تطبیقی دو الگوی سنتی و غربی خانه در دوره قاجار؛ نمونه موردی: خانه مِشکیان یزد و عمارت ذوالفقاری زنجان

مهدی سعادتی خمسه*- دکترای معماری از آکادمی ملی علوم آذربایجان، دانشگاه شمال، آمل، ایران.

چکیده

معمـاری قاجار فصـل دگرگونی آرمان‌ها و ارزش‌هـا و عرصه تنوع و تضـاد در شیوه‌هـا و گرایش‌های معمـاری و شهرسازی ایـران است. این دگرگونی، همزمان با رنگ باختن تدریجی مبانی هویت اجتماعی گذشته مانند قومیت، مذهب و زبان و نیل آن به سوی مفاهیمی همچون فرادستان (خـواص)، و فرودستان (عوام) نمود بسیـار برجسته‌ای در حوزه معماری مسکونـی پیدا کـرد و ساختار همگـون و یکپارچه محـلات سنت‌محور سابـق را به عرصه چالش میان سنت و تجدد و ابـراز تفاوت‌ها و تمایزات طبقاتی مبدل نمود. این تحقیق، از طریق بررسی توصیفی و تحلیلی چند نمونـه مفروض سنتـی و غربی خانه در دوره قاجـار، در صدد استخراج و تبییـن شاخصه‌های سنـت و تجدد در معماری مسکونـی آن دوران دارد. یافته‌هـای پژوهش حاکی از آن است که معماری مسکونی قاجار در گذر از جهـان سنـت به تجدد، صـرف نظر از عدم تحول در فـن ساختمان، با استقرار برون‌گرایی به جای درون‌گرایی، اعمال تغییرات کالبدی و فضایی در نظـام گردشـی و الگوبرداری مستقیـم از عناصـر و تزیینات معماری غرب، تحولـی بسیار عظیم و پرشتاب را پشت سر نهاد؛ لیکن عدم تکاپو در راستـای بهره‌برداری و تکامل دستاوردهای اصیـل و تاریخی معماری سنتـی ایران موجب شد که تحول به وجود آمده به عرصه تقابل و تضاد در معماری مسکونی ایران مبدل گردد.

واژگان کلیـدی: معمـاری قاجـار، خانه‌های سنتی، خانه‌هـای غربی، خانه مشکیان، عمارت ذوالفقاری.

A Comparative Investigation of Two Traditional and Western Architecture Models of Houses in the Qajar Era (Case Study: Meshkian House in Yazd and Zolfaqari House in Zanjan)

Abstract

Qajar architecture is a turning point in ideals and values as well as the field of diversity and contrasts in Iranian architecture and urban planning methods and tendencies. This turning point, concurrent with the gradual fade of basics of previous social identity such as ethnicity, religion, language, etc. and its movement towards concepts such as the superordinate (elites) and subordinates (people) became an outstanding instance in residential architecture in such a way that it changed the traditional homogenous and monolith structure of neighborhoods with the challenges between tradition and modernity and the use of the instrument of class differences and distinctions. The present study, conducted via a descriptive-analytical method on some case traditional and western mansions of the Qajar era, is to extract and explain characteristics of tradition and modernity in residential architecture of that era. Findings of the study show that the Qajar residential architecture passed a very tremendous and fast transformation in its passage from the traditional to the western world and regardless of no transformation in the building technology, by establishment of extroversion instead of introversion, formal and spatial changes in the circulation system, and direct modeling of elements and decorations of western architecture. However, no significant dynamics in line with utilization and completion of genuine and historical achievements of Iranian traditional architecture caused that that transformation became the field of contradictions and contrasts in Iranian residential architecture.

Keywords: Qajar architecture, traditional houses, western houses, Meshkian house, Zolfaqari house.

* نویسنده مسؤل مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۳۹۳۱۴۱۶۳۵، رایانامه: mhd.saadati@gmail.com

ایـن مقالـه از رساله دکتری نگارنده با عنوان «پژوهشی بر معماری داخلی دوره قاجار (خانه‌ها، کاخ‌ها و مساجد شاهی)» به راهنمایی پروفسور شامیل فتح‌الله‌یف استخراج شده، که در تاریخ ۱۳۹۳/۰۸/۳۰ از آن دفاع شده است.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

۱- مقدمه

غالـب ساخـت و سازهـای انجام‌شـده در دوره قاجار، بـه واسطـه افزایش مهاجرت بـه شهرهـای دارای امکانات و جاذبه‌های نوین و در نتیجـه افزایش وسعت و جمعیت آنها، معطـوف به ساخـت مسکن برای ساکنان جدیـد بود؛ از این رو نام‌گـذاری معماری این عصر با عنوانی همچون معماری خانه‌سـازی و خانه‌های مسکونی ادعایـی دور از حقیقت به نظـر نمی‌رسد. در ایـن دوره، همزمـان با رشـد طبقه ممتاز بـازاری، قدرت گرفتن روحانیـون و خوانین روستاها و ظهور طبقات ممتـاز درباری یا غیردرباری متاثر از فرهنگ و تمدن غربـی، عمـارت خانه‌هـای شاخـص متعلق بـه متمولین به تدریـج رواج یافت (قاسمـی و معماریان، ۱۳۸۹، ص ۹۱). این بستر متنوع فرهنگی و اجتماعی بالطبع زمینه‌ساز ظهور و تجلـی سبک‌هایی متعدد در معماری مسکونی ایران می‌شد. خانه‌هـای دارای سبـک و سیـاق سنتـی عمده‌تریـن حجـم بناهـای مسکونـی ایـن دوران را تشکیل می‌دادنـد و عمارت آنهـا در اوایـل این دوره مورد استقبال عـوام و خواص جامعه بـود.[1] روند احداث ایـن خانه‌ها با اوج‌گیـری نفوذ فرهنگ و تمـدن غربـی از اواسط دوره قاجار، در میـان خواص جامعه بـه تدریـج کم‌رنگ شـد و در اواخر ایـن دوره صرفـاً توسط عـوام جامعه بـه حیات خود ادامـه داد. از اوایل دوره ناصری خـواص متمول جامعه، که به سبب سفر بـه فرنگ یا آشنایی بـا فرهنگ و تمدن غربی گرایـش نسبتاً زیادی به بهره‌گیری از هنر معماری غرب در طرح خانه‌های خود داشتند، به تدریج زمینه‌های ظهور خانه‌هایـی به سبک تلفیقی و دوقطبی شدن سبک‌هـای رایج در معماری مسکونـی را فراهم کردند. روند گرایش به معماری غرب به همین جا ختم نگردید و در اواخر دوره ناصری و سه دهه پایانی عصر قاجار خانه‌هایی به سبک کامـلاً غربی توسط خـواص متمول و رجـال متنفذ قاجاری پدیـد آمـد (نـک Ghobadian, 2004: 245). تنـوع عوامل موجـود در شکل‌گیری معمـاری مسکونی قاجار موجب شد کـه خانه‌های قاجاری بـه نقطه اوج آثار معمـاری این عصر در تجلـی جامع ویژگی‌هـای معمـاری آن دوران و انعکاس مفاهیـم متعددی همچون سنت و تجدد، اصالت و نوگرایی، تنوع و خلاقیت‌های فضایی، درون‌گرایی و برون‌گرایی و غیره مبدل گردند. بدیهـی است که پرداختن به تحولات روی‌داده در معمـاری مسکونـی این عصر بر اسـاس دو محور اصلی سنت‌گرایـی و تجددطلبی می‌تواند تصویری مهم و کاربردی از اصـول و مبانـی خانه‌های سنتی ایـران و خانه‌های معاصر دارای هویـت غربـی در اختیار ما قرار دهد. بـر این اساس، مسئلـه اصلی ایـن تحقیق استخـراج و تبییـن شاخصه‌های سنـت و تجدد در معماری مسکونـی قاجار از طریق بررسی پیشینـه پژوهش و توصیـف، تحلیل و مقایسـه خصوصیات معماری دو نمونه مفروض سنتی (خانه مِشکیان یزد) و غربی (عمارت ذوالفقـاری زنجان) خانه‌های ایـن دوره، از دوازده خانـه بررسی‌شده، خواهد بود، که، با وجود برخی تحقیقات ارزشمنـد مرتبط با موضوع، به صـورت شایسته و کافی به آن پرداختـه نشده است. پرسش‌های پیش روی پژوهش عبارتند از:

۱. خانـه مِشکیان یزد و عمارت ذوالفقاری زنجان دارای چه شاخصه‌هایی در معماری و تزیینات خود هستند؟

۲. در فراینـد تحـول معماری مسکونـی قاجار از سبک سنتی به غربی، چـه تغییر و تحولاتی در خانه‌های آن دوران، با فرض و مقایسه بین خانه مِشکیان یزد و عمارت ذوالفقاری زنجان، روی داده است؟

در راستـای اهـداف و سئـوالات تعیین‌شـده از شیـوه توصیفـی- تحلیلی بـرای انجام ایـن پژوهش استفـاده شده است. بدنـه‌ی اصلی و گردآوری اطلاعـات در این پژوهش بـه صـورت ترکیبـی از مطالعـات کتابخانـه‌ای و مراجعه به تحقیقات میدانی، با استناد بـه منابع و متون چهارگانه شامل «منابع مکتوب»، «اظهارات ساکنین قدیمی و جدید خانه‌ها و افـراد سالخورده شهر»، «تصاویـر و عکس‌های قدیمی» و «اطلاعات میدانی فراهم‌شـده از خود بناها» به دست آمده، کـه با توجه به اسناد موجود پژوهـش مشابهی تاکنون در این زمینه صورت نگرفته است.

۲- پیشینه تحقیق

مـروری بر مجموعه اسنـاد و پژوهش‌های حـوزه مورد بحـث نشان می‌دهد که مبحـث خانه و تحولات آن در عصر قاجار آن‌چنان‌که شایسته است مورد توجه پژوهشگران معاصر قرار نگرفته و غالب تحقیقات موجود نیز بدون تاکیدی جدی

۱. خانه‌هـای سنتـی، درون‌گرا و حیاط‌محور بودنـد و بدون لحاظ طبقه اجتماعـی مالـک آن، چه از مردم عـادی بود و چه از اشـراف، به سبک سنتـی و مطابق با اصول معماری سنتی ایرانی احداث می‌شدند (قریب، ۱۳۷۴: ۲۰۶).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

بر رونـد تحول در خانه‌هـای آن دوران بـه توصیف و تحلیل مـوردی آنها اختصاص یافته اسـت. با تمامی این اوصاف در پژوهش‌هایـی معدود و انگشت‌شمـار سعی در بررسی روند تحـولات و تکاپـوی سنـت و تجـدد در معمـاری مسکونی قاجـار شده است، کـه از آن جمله به مـواردی چند می‌توان اشـاره کرد: قاسمی سیچانی و معماریان (۱۳۸۹) در مقاله‌ی «گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان» خانه‌های اصفهان را بـر اسـاس ویژگی‌های فضـای معماری، سـازه و تزیینات به سه گونـه دوره اول، دوم و سوم تقسیـم می‌نمایند. رمضان جماعـت و نیستانی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان«جلوه‌های سنـت و تجـدد در فضاهـای ورودی خانه‌هـای تهـران دوره قاجار» با اشـاره به کلیات سبک‌های معمـاری مسکونی در تهـران دوره قاجار، فضاهای ورودی خانه‌های قاجاری تهران را بسته به میزان تاثیرپذیری از معماری سنتی ایران و معماری غـرب به سه گـروه با شاخصه‌های متفـاوت سنتی، تلفیقی و جدید تقسیم می‌نمایند.

۳- خانه مِشکیان یزد (نمونه موردی خانه سنتی)

این خانـه در کوچه فردوس محله گازرگـاه یزد، واقع در بافـت تاریخـی و قدیمی شهر، قـرار گرفته اسـت. دیرینگی بنـا به اواخر قـرن نوزدهم و دوران حکومـت ناصرالدین شاه (حدوداً ۱۸۸۰ میـلادی) برمی‌گردد. از این خانه، که جزئی از مجموعه احداثی حاج علی اکبر مِشکیان به شمار می‌رود، بـرای پذیرایـی از مهمانان و برگـزاری مراسـم روضه‌خوانی خانواده استفاده می‌شده اسـت. خانه در حال حاضر متروک و رو به ویرانی اسـت (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳ د، ص ۲۰۰).

۴- معماری خانه مِشکیان

نمـای بیرونـی خانه بـه صورت سـاده، بـدون تزیین و بـدون روزن است. این ویژگی، کـه در عموم خانه‌های سنتی مشاهده می‌شـود، ضمن نشان‌دادن تقـدم و ارجحیت درون بـر بـرون در جهان‌بینـی ایرانـی و اسلامی،[1] مانـع از تاثیر و نفوذ شرایـط نامساعد جوی به حریم خانـه می‌شود. سلسله مراتـب فضایـی ورود بـه خانـه به شیـوه کلاسیـک متداول در معمـاری سنتـی ایران، یعنـی جلوخان-هشتـی-دالان-حیـاط، شکل گرفته است (نمـودار ۱). جلوخان، به استثنای عنصـر پیرنشیـن، دارای تمامی مشخصه‌هـای یک جلوخان ایرانـی است. عقب نشینـی ورودی از گذر عـلاوه بر این که نشان‌دهنـده اهمیـت عدم تجاوز به حریم گـذر و عابرین در خانـه ایرانی است، فضایی سرپوشیـده و نیمه‌باز را در اختیار مراجعین خانه قرار می‌دهـد. در پلان جلوخان ورودی تغییر جهتـی ۴۵ درجه وجود دارد. این امـر موجب تقویت حریم فضایی بصری و فیزیکی هشتی شده است. در اطراف هشتی سکوهایـی جهت استراحـت، انتظار و قـرار دادن تجهیزات مورد نیاز، همچون شمـع و غیره، وجود دارد. پیرامون هشتی سه راه وجـود دارد. راه اول توسط دالانی غیرمستقیم و دارای جهت جنوب به شمال به ضلع جنوبی حیاط اندرونی متصل می‌شـود، راه کوتـاه دوم بـه سمت غـرب هشتـی و به حیاط بیرونی می‌رسد و راه سوم به طبقه بالای خانه منتهی می‌شود. شیـوه تفکیک فضایـی ورود به فضای خصوصـی و عمومی خانـه بسیار واضح و درخشـان است و تردیدی را در شخص مراجعه‌کننـده ایجـاد نمی‌کند. ایـن شیوه، حریـم دسترسی غیرمحـارم بـه فضاهای خانـه را در همان بـدو امر به خوبی مشخص می‌کنـد. به تبع این تقسیم‌بنـدی فضاهای واقع در ضلع غربی حیاط بیرونی، فضای سکونت اهالی خانه نیست و بـرای تخلیـه کالا و انبار و همچنیـن سکونت خادم خانه و مطبخ در نظر گرفته شده است. در امتداد دالان ورودی و پس از دو تغییر جهت عمود بر هم وارد حیاط اندرونی می‌شویم. تغییر جهت در مسیر حرکت بـه اندرونی مانع ارتباط بصری هشتی و حیاط اندرونی می‌شود. این امر در هماهنگی کامل بـا اصل محرمیت و سلسله مراتـب در معماری ایرانی است (جدول ۱، نقشه ۱).

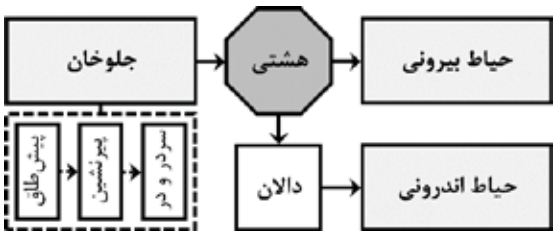

نمـودار ۱. سلسله مراتب غالـب ورودی در خانه‌های سنتی عصر قاجار؛ مأخذ: نگارنده

۱... مولانـا در داستـان موسی و شبان با بیت «ما بـرون را ننگریم و قال را / مـا درون را بنگریم و حال را» تعبیـری بسیار زیبا نسبت به این اصل در کتاب مثنوی معنوی دارد. به اعتقاد هربرت رید، از جنبه‌های عجیب هنـر اسلامی این بود که وقتی فضای اندرونی تزیین می‌شد، در برون از تزیین خبری نبود (نک رید، ۱۳۶۷، ص ۵۶۲).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

حیـاط اندرونی بـه شکل مستطیل است و بـا تبعیت از رون راسته در امتداد شمال شرقی-جنـوب غربی قرار دارد. جبهه‌هـای اطراف حیاط نیز از این جهـت یا جهت عمود بر آن تبعیت می‌کنند. در امتداد طولی و مرکزی حیاط، حوضی کشیـده، همراه با دو باریکـه از باغچه در طرفیـن آن، وجود دارد. بـا نگاهی بـه پلان حیـاط متوجه می‌شویـم که وجود حـوض و باغچه‌ها فضـای قابل توجهی بـرای مکث و تفرج در حیـاط باقـی نگذاشتـه اسـت و در سطوح خالـی حیاط جنبه‌هـای حرکتـی و ارتباطـی ارجحیـت دارد. اینجا است کـه نقش کاربـردی دو ایوان نسبتاً بزرگ حیـاط بیش از پیش روشن‌تـر می‌شود و ما را بـه این نتیجه رهنمـون می‌سازد که معمـار ایرانی در پاسخگویی به نیاز فطـری انسان در ارتباط بـا طبیعت بهترین راه را برگزیـده و با ایجاد فضایی نیمه‌باز به صورت ایوان، ضمن کنترل عوامل محیطی ناخوشایند، مانند تابـش مستقیم نور خورشید، باد، بـاران و غیره، طبیعت را به بهتریـن شکل ممکن در اختیـار ساکنین خانه قرار داده است (شکل ۱).

در جبهـه شمالـی سه سه‌دری وجـود دارد، که به وسیله دو راهـرو از هم جدا شده‌اند. سه‌دری وسط از پشت به اتاقی کشیـده و عمود بر جهـت آن متصل می‌شود، کـه تداعی‌گر فضای تالار اسـت. البته قابل ذکر است که این شیوه طراحی موجـب می‌شـود که فضای پشـت سه‌دری عـلاوه بر داشتن حس تالار، از نور خورشید نیز بهره‌مند شود و از اتاق سه‌دری در فصل تابستان خنک‌تر و در فصل تابستان گرم‌تر نیز باشد. جبهـه جنوبی دارای ایوانی نسبتاً بزرگ است متصل می‌شود، کـه در طرفیـن آن دو راهرو نسبتاً عریض وجـود دارد. راهرو شرقی همان ادامه دالان ورودی است و راهرو غربی به مطبخ و انبـار واقع در قسمت غربی بیرونی راه پیدا می‌کند. در واقع تفکیک‌بنـدی حوزه‌هایی فضایی بر اساس میـزان نیاز آنها به بهره‌مندی از امکانات محیطی حیاط مرکزی به نحو احسنت انجام شده است و فضاهای دارای اولویت زیستی و سکونتی بالا پیرامون حیاط اندرونی قرار گرفته‌اند (نمودار ۲). بدیهی اسـت که به تبع قرارگیری هر فضایی در اطراف حیاط مرکزی شرایط محیطی مطلوب‌تری برای آن فضا، من‌جمله دسترسی به نـور، منظر، تهویـه و غیـره، فراهم می‌گـردد. بدین سبب قرارگیـری فضاهـای درجه دویـی همچون انبـار و مطبخ در قسمت غربی حیاط بیرونی (بـدون وجود نورگیری مستقیم) بسیار هوشمندانه به نظر می‌رسد (نمودار ۳ و ۴).

ترکیب‌بنـدی پـلان و نمـا در جبهه‌های غربـی و شرقی بسیـار شبیه به یکدیگر است؛ با این تفاوت که در مرکز جناح غربی تالار پنج‌دری و در مرکز جناح شرقی ایوانی هم‌اندازه با تالار مذکور وجود دارد (جدول ۱).

ضلع جنوبی اندرونـی به صورت دوطبقه بنا شده است و ایوانـی بزرگ به ارتفاع دو طبقـه در مرکز آن وجود دارد. در

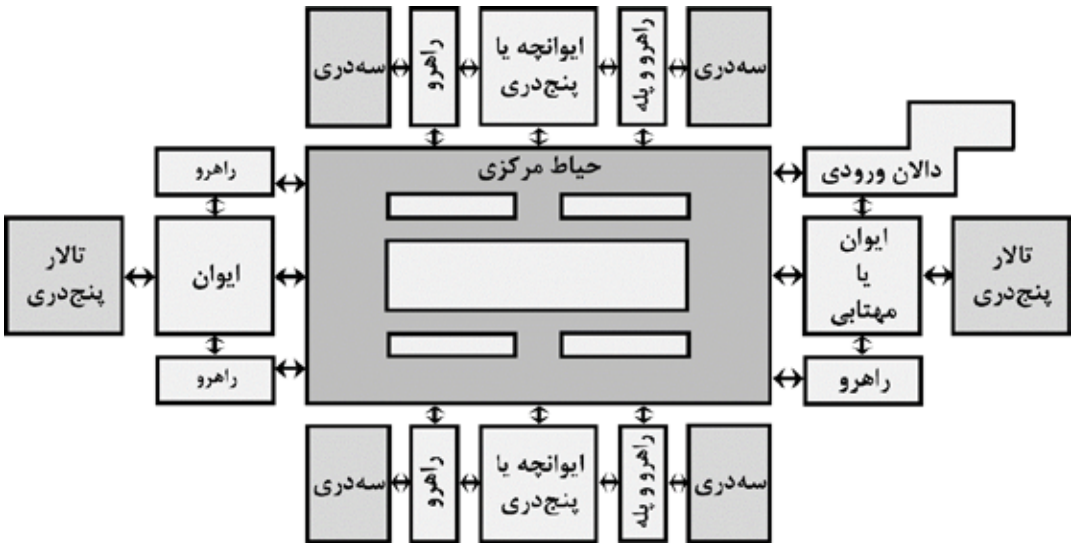

نمـودار ۲. کلیاتـی از نحوه قرارگیری فضاهای درجه اول اولویت فضایی خانه‌های سنتی (ماننـد تالار بادگیر، سه‌دری، پنج‌دری، ارسی، بالاخانه و غیره) پیرامون حیاط مرکزی؛ مأخذ: نگارنده

مدیریت شهری
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
ضمیمه شماره ۴۸ پاییز ۱۳۹۶
No.48 Autumn 2017

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

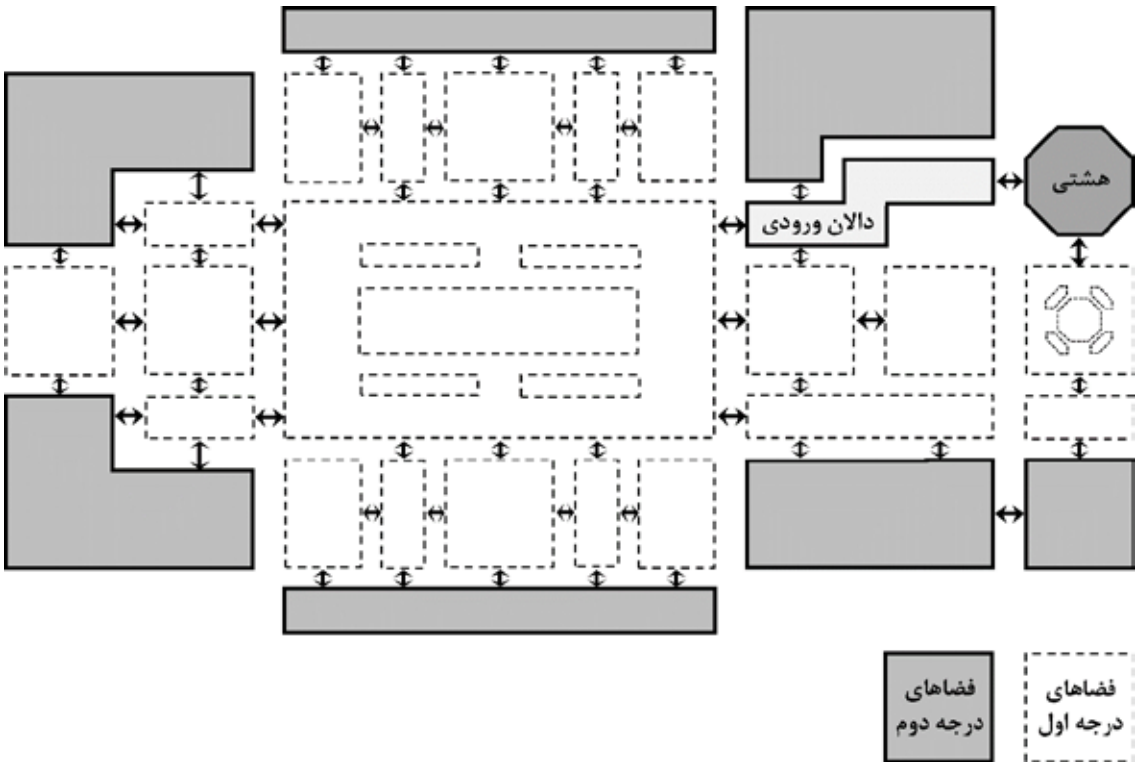

نمـودار ۳. کلیاتـی از نحوه قرارگیری فضاهـای درجه دوم اولویت فضایی خانه‌های سنتی (مانند انبـار، پستو، مطبخ، فضاهای ورودی و غیره) پیرامون حیاط مرکزی؛ مأخذ: نگارنده

مدیریت شهری
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
ضمیمه شماره ۴۸ پاییز ۱۳۹۶
No.48 Autumn 2017

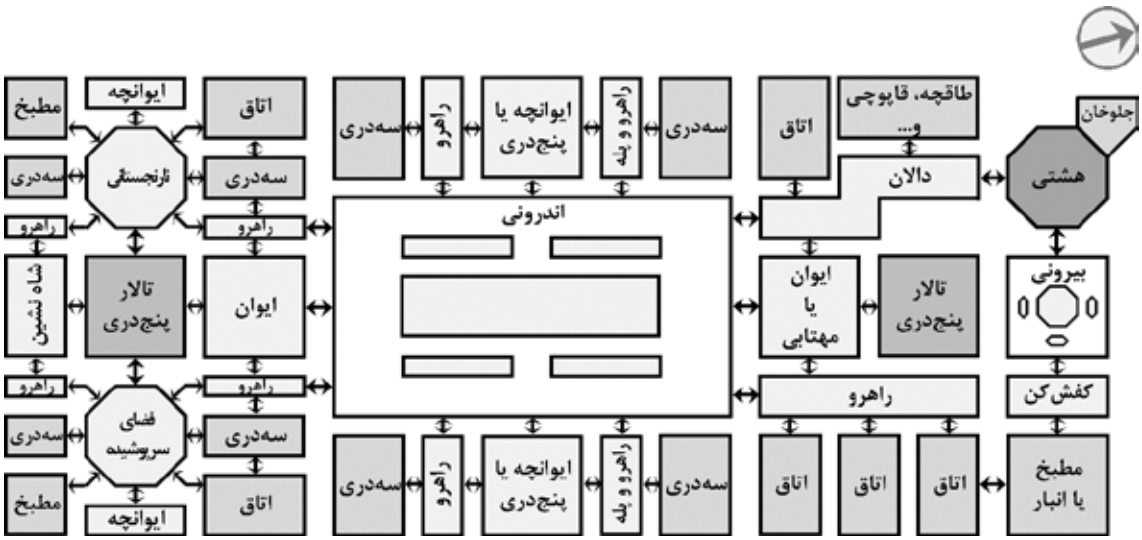

نمـودار ۴. کلیاتـی از الگوی نسبتاً غالب ارتباطات و قرارگیری فضاها در خانه‌های سنتی دوره قاجار بر اساس تجزیه و تحلیل نمونه‌های موردی و پیشینه تحقیق؛ مأخذ: نگارنده

طرفیـن ایـوان دو دالان عریـض و بـر روی آنهـا دو گوشواره سـه‌دری وجود دارد. ایـن امر ضمن ایجـاد هارمونی بصری ایـوان با فضاهای پیرامون موجب تاکیـد بر آن نیز شده است (جدول ۱، نقشه ۵).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

جدول ۱. نقشه‌های خانه مشکیان (یزد)

۱. پلان طبقه اول	۲. پلان طبقه دوم	۳. پلان زیرزمین
	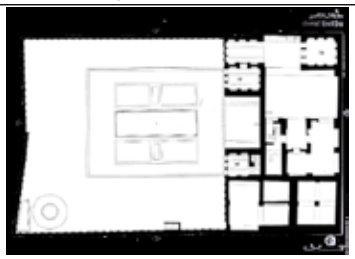	
مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۰۲	مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۰۳	مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۰۴
۴. مقاطع	۵. پرسپکتیو	۶. پلان موقعیت
	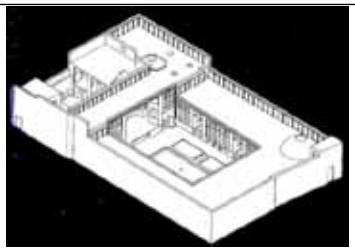	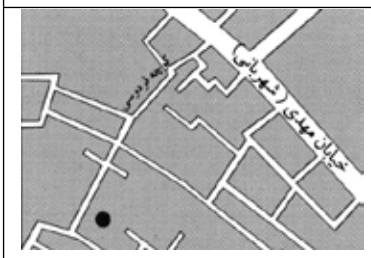
مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۰۴	مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۰۶	مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۰۰

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
ضمیمه شماره ۴۸ پاییز ۱۳۹۶
No.48 Autumn 2017

شکل ۱. تصاویری از نماهای داخلی خانه مشکیان (یزد). تصویر راست: جبهه‌های شمال شرقی و شمال غربی حیاط؛ ماخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۲؛ و تصویر چپ: جبهه جنوبی حیاط و ایوان مرکزی آن؛ ماخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۱.

شکل ۲. تصاویری از فضاهای داخلی خانه مشکیان (یزد). تصویر راست: اتاق پنج‌دری (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳)؛ تصویر چپ: شاه‌نشین (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۶)

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

جبهه‌هـای شمالـی، شرقـی و غربـی بنـا هم‌ارتفـاع و کوتاه‌تـر از جبهه جنوبـی آن است. نمای شمالـی به واسطه تکـرار قوس‌هـای سه‌گانه و نیم‌هلال سه‌دری‌هـا و تک قوس نیم‌هـلال دو راهـروی میانـی بسیـار مـوزون و در عین حال غیرتکـراری بـه نظر می‌رسـد. در واقـع جرز میـان راهروها و سه‌دری‌هـا، بـا وجود انـدازه نسبتاً نزدیـک دهانه قوس‌ها، مانـع از ایجاد یکنواختـی در هارمونی بصـری این نما شده است.

در نماهـای غربـی و شرقـی، بـه واسطـه عـرض زیاد راهروهـا و استفاده از قوس‌های جناغی در دهانه‌های باریک پنج‌دری‌هـا و قوس کلیل در بالای راهرو، ریتم به دست آمده متفـاوت است و نمـای راهروها متمایز از نمـای پنج‌دری‌ها اسـت. البتـه در نمای شرقی حیـاط به واسطه وجـود ایوانی هم‌انـدازه با یک اتاق پنج‌دری ریتم بـه وجود آمده متنوع‌تر و متفـاوت از نمای شمالی و غربی اسـت و ایوان، این جبهه را تحت سیطره خود گرفته است. در هر صورت تقارن محوری در ساختار تمامی نماها جلب توجه می‌کند (جدول ۱).

زیرزمین‌هـای خانـه در دو جبهـه جنوبـی حیـاط (بـه صـورت یـک فضـا و متشکـل از سـرداب) و جبهـه غربی حیاط (به صـورت تابستان‌نشین و متشکـل از تالار اصلی و فضاهـای خدماتی و تکمیلی دیگر) واقع است. انتقال برخی از فضاهای خدماتی خانه مانند سرداب و انباری به زیرزمین نشان‌دهنـده رعایت سلسله مراتب فضایـی در طراحی خانه اسـت. از آنجایـی که کـف طبقه همکـف به انـدازه سه پله (در حـدود شصت سانتی‌متـر) از کف حیـاط بالاتر است، در حدفاصـل موجود از نورگیرهایـی برای روشنایی فضاهای زیرزمیـن استفاده شده است. این امـر در واقع یکی از دلایل اختـلاف ارتفاع حیـاط و طبقه همکـف در خانه‌های سنتی دارای زیرزمین به شمار می‌رود.

در خانـه، به غیر از حیاط‌های اندرونی و بیرونی، حیاط دیگـری نیز وجـود دارد، که دارای ابعـاد کوچک‌تری است و نارنجستانی نامیده می‌شوند. وظیفه این حیاط تامین نور برای اتاق‌هـای پیرامونی خود است. این حیـاط به واسطه کوچک بـودن ابعـاد قابلیت پوشیده شـدن و داشتن سقـف موقت را دارد، تـا از درختان و گیاهان داخل آنهـا در فصول سرد سال محافظت گردد (نمودار ۵).

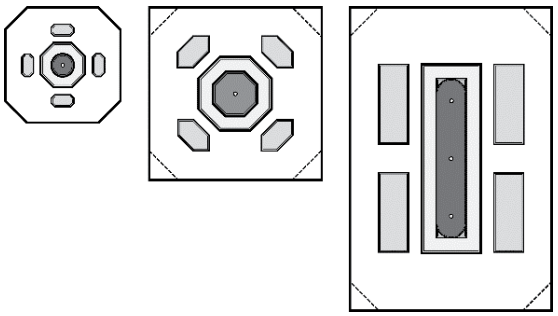

نمـودار ۵. اشکـال غالـب و تناسبات تقریبی حیـاط در خانه‌های سنتـی عصـر قاجـار (از راسـت بـه چـپ: اندرونـی، بیرونی و نارنجستانی)؛ مأخذ: نگارنده

۵- عناصر و تزیینات خانه مِشکیان

همان گونـه که اشاره شـد نمای بیرونی خانـه عاری از تزیینات است، ولـی جلوخان ورودی جهت تکریم مهمانان و تاکیـد بر فضـای ورودی دارای عناصـر و تزیینات رایج در تمامی جلوخان‌ها و سردرهای ورودی خانه‌های ایرانی است. فضـای هشتی نیز به واسطه وجود طاقچه‌ها و سکوها حس و حـال فضایی مربـوط به خود و ایجاد مکـث در عابر را دارد. عمـده تزیینـات نسبتاً کمینه بـه کار رفته در خانـه متمرکز بر پنج‌دری‌ها، سه‌دری‌هـا، طاقچه‌ها و قوس‌های داخل اتاق‌ها و طاق‌نماهـا و قوس‌هـای به کـار رفته در نماهـای چهارگانه حیـاط و گچ‌بری‌های انجام شده در ایوان‌ها است (شکل ۱). طاق‌نماهای کارشده در دهانه‌های پنج‌دری‌ها و سه‌دری‌های جناحیـن شرقـی و غربـی حیاط بـه طور جناغـی است؛ در حالـی که در جناحین شمالی و جنوبـی به صورت نیم‌هلال به کار رفته‌انـد. طاق‌نمای به‌کاررفتـه در ایوان‌ها دارای قوس کلیل است. قوس‌های به کار رفته در بالای تمامی پنج‌دری‌ها و سه‌دری‌هـا بـه صـورت نیم‌هـلال رومی اسـت. در بالای طاقچه‌های اتاق‌ها نیز از قـوس نیم‌هلال رومی استفاده شده اسـت. تزیینات قابل توجه دیگر خانه گچ‌بری‌های انجام‌شده در ایوان‌هـا است. در نقوش ایـن گچ‌بری‌ها آثاری از تاثیرات هنر معماری غرب و استفاده از اشکالی بدیع همچون بیضی را می‌توان مشاهده کرد. به هر حال تاثیر هنر غربی در عناصر و تزیینـات ایـن خانه بسیـار کمرنگ است و صرفـاً در قوس پنج‌دری‌هـا و تا حدی گچ‌بری‌ها قابل ردیابی است. تزیینات قابـل توجه دیگـری در خانه مشاهـده نمی‌شـود و دیوارها و سقف اتاق‌های خانه با اندود سفید و ساده گچی پوشیده شده

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

است (شکل ۲).

۶- عمارت ذوالفقاری زنجان (نمونه موردی خانه غربی)

ایـن عمارت در یکـی از محلات قدیمـی شهر زنجان، در تقاطـع خیابـان طالقانـی و زینبیه، واقع شـده است. این خانـه ساختمـان مسکونـی و اداری حکمـران زنجـان بود و از مجموعـه بناهای متعـددی تشکیل شده بـود، که در حال حاضر فقط عمـارت اصلی آن به نام «عمـارت محمودخان ذوالفقاری» باقی مانده است. دیرینگی عمارت به اواخر دوره قاجـار مربوط می‌شود و بنای اولیه آن بـه سردار اسعدالدوله (پـدر محمودخان) منسـوب است، که محمودخـان پس از وی در آن اقامـت گزیـد (ژاله رفعتی و دیگـران، ۱۳۸۲، ص ۳۱). همـان طور که اشاره شد، سال‌های پایانی دوره ناصری و پـس از آن مصـادف با اوج‌گیری گرایش بـه معماری غرب در بناهـای سلطنتی اسـت. اشراف و سـران حکومت قاجار نیـز به تبعیت از سلیقه شاه سعـی در عمارت و آراستن محل زندگـی خـود به سبـک و سیاق کاخ‌هـای سلطنتـی متأثر از طـرح و نقشه کاخ‌ها و عمارت‌هـای اروپایی داشتند. در این میـان، خاندان متنفـذ ذوالفقاری نیز از جملـه کسانی بودند کـه در پیشبرد امور زندگی و بنـای خانه‌های خود تحت تاثیر ایـن رویکـرد تجددطلبانه قـرار داشتند؛[۱] از ایـن رو در بنای عمارت ذوالفقـاری و عمارت‌های دیگر خود معماری غرب را بـه عنـوان منشاء اصلی الهـام و الگوبرداری قـرار دادند.[۲] این عمـارت با توجه بـه اجرای طرح‌های عمـران شهری در سال‌هـای اخیر دچار آسیب‌های چندی شده است؛ از جمله با احداث خیابـان زینبیه و عبور آن از داخل حیاط مجموعه، قسمتی از عرصه بنا از بین رفت و بخشی دیگر به پارك تبدیل شـد. به هر حال بنایـی که مورد بحث و تحلیـل قرار خواهد گرفـت، بنـای اصلی عمـارت است، کـه هم‌اکنون بـه موزه باستان‌شناسی زنجان تبدیل شده است.

۱. عزیمـت محمود خـان ذوالفقاری برای تحصیـل در رشته اقتصاد به فرانسه نیز موید این مطلب است.

۲. از نکـات قابـل توجه این است که به تبع احـداث این بنای برون‌گرا، خانه‌هـای دیگری به همیـن سبک و سیاق همچون خانـه وزیری، خانه خدیوی و عمارت دارایی به عنوان نمادهای محله اعیان نشین زنجان در همسایگـی آن احداث شده بود، که از میان آنها عمارت دارایی همچنان پابرجا است.

۷- معماری عمارت ذوالفقاری

خانـه در زمان احداث به صورت ویلایی منفرد در مرکز یک باغ بـزرگ قرار گرفته بود و هم‌اکنـون حصارها و پوشش گیاهـی باغ با خیابان و پیاده‌روهـای گسترش یافته جایگزین شـده اسـت. به طـور کلی بـه واسطه فـرم منفـرد و ویلایی بنـا تفاوتی بـرای محـارم و غیرمحارم در نحـوه دسترسی به فضاهای خانه لحاظ نشده و ورودی خانه فاقد سلسله مراتب فضایـی گذشته بوده و برای عمـوم یکسان است. بنا دارای دو طبقه اسـت. یک محور شمالی-جنوبی، کـه از وسط راه‌پله واقـع در مرکز سرسرای ورودی می‌گـذرد، پلان خانه را به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم می‌کند. فضاهای خانه پیرامون ایـن راه‌پله سبک اروپایی قرار گرفته‌اند (شکل ۴). پلان خانه بـه واسطه وجـود این راه‌پله تـا حدی در راستـای عمق خانه گسترش یافته و نهایتاً پلانی مستطیل‌شکل با عمق نسبتاً زیاد به دست آمده است (جدول ۲، نقشه ۲-۱).[۳] به غیر از راه‌پله مرکـزی، چهار اتاق دیگر نیز در سه طرف سرسرا وجود دارد. از طبقـه همکف برای انجام امـور اداری و حکومتی استفاده می‌شـد و طبقـه اول دارای کاربـرد مسکونی بـود. ارتباط در طبقـه اول نیز از طریق راهروهای پیرامـون راه‌پله مورد بحث میسـر است. راه پلـه در پاگرد به صورت دو بـازوی عمود بر راستـای اولیه بـه جناحین شرقـی و غربی طبقـه اول منتهی می‌شـود.[۴] فضـای پیرامون راه‌پلـه در طبقـه اول، هالی نسبتاً بـزرگ و مرتفع است، که در چهار طرف آن اتاق‌هایی، شامل تـالار و اتاق‌های پذیرایی، سالن غذاخوری، اتاق‌های خواب مهمانـان قـرار دارد. تالار پذیرایی جنوبـی طبقه اول وسیع‌تر

۳. ایـن ویژگـی در خانـه مشیرالدوله پیرنیـا، که یکـی از برجسته‌ترین نمونه‌ها در خانه‌های سبکی غربی دوره قاجار است، به شیوه واضح‌تری متجلی شده است. سرسرا و راه‌پله مرکزی، ایوان مرکزی جنوبی و راه‌پله منتهـی بـه آن، ورودی پیش‌آمـده شمالـی و بالکـن روی آن و همچنین عناصـر و تزیینـات کارشـده در این خانـه از جمله بهتریـن نمونه‌ها در الگوبـرداری مستقیم از معماری غرب محسـوب می‌شوند (شکل ۷). جبـل عاملی معتقـد است که در اغلـب خانه‌های سبـک اروپایی یک فضـای نیمه‌باز سرتاسری حد فاصل فضاهـای داخلی و خارجی ایجاد می‌شود، کـه آن را ایوان می‌نامند (جبل عاملی، ۱۳۷۴، ص ۱۲۰). این فضا در خانه پیرنیا جلب توجه می‌کند.

۴. نصیـری انصاری منشاء اولیه استفاده از پله‌هایی که از سرسرا شروع می‌شوند و در پاگرد به دو شاخه در مقابل یکدیگر تا بالا امتداد می‌یابند را الگوبـرداری از معمـاری روسیـه در دوره ناصـری می‌دانـد (نصیری انصاری، ۱۳۵۰: ۲۷۸).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

است و در ضلع جنوبی آن، بر روی فضای ورودی، بالکنی ستون‌دار به سبک و سیاق اروپایی همراه با سرستون‌های کرنتی وجود دارد (شکل ۵). ارتباطات فضایی با اتاق‌ها، به شیوه‌ای اروپایی و از طریق این هال صورت می‌گیرد؛ البته اکثر اتاق‌ها دارای ارتباط مستقیم با هم نیز هستند. در مرکز سقف فضای ارتباطی طبقه اول نورگیری سقفی، تحت عنوان کلاه فرنگی، به شکل هشت‌ضلعی وجود دارد، که روی آن از پوشش شیروانی استفاده شده است. در قسمت شرقی طبقه اول اتاق‌هایی مختص ساکنین خانه، با عملکردهای نشیمن و خواب، وجود دارد. در بخش جنوبی این اتاق‌ها ایوانی نسبتاً بزرگ به طول ۱۰/۸۰ و عرض ۲/۴۰ متر قرار گرفته است. طبقه همکف نیز از نظر تقسیم‌بندی فضایی شباهت زیادی به طبقه اول دارد، با این تفاوت که به جای سالن غذاخوری طبقه اول، دو پستو و صندوق‌خانه تعبیه شده است.

غالب پنجره‌های بنا، به واسطه اقلیم سرد و کوهستانی زنجان، در ضلع جنوبی خانه، رو به باغ تخریب شده سابق، قرار گرفته‌اند. نحوه قرارگیری و ابعاد پنجره‌ها به گونه‌ای است که ارتباط بصری عمارت با محیط شهری، حتی با فرض حصارهای تخریب‌شده پیشین، میسر است (شکل ۳).

۸- عناصر و تزیینات عمارت ذوالفقاری

نمای آجری بنا، به واسطه استفاده از عناصر و تزیینات معماری غرب دارای حال و هوایی غیر ایرانی است. به عنوان مثال موارد ذیل به عنوان مصادیق الگوبرداری از معماری غرب در نمای اصلی این عمارت جلب توجه می‌کند: در بالای اکثر پنجره‌های جنوبی لچکی‌های سنتوری‌شکل غربی مشاهده می‌شود؛ ستون‌ها و سرستون‌های کارشده در نما از نمونه‌های موجود در شیوه کورنتی تقلید شده‌اند؛ سقف شیروانی بنا و اشکال شکسته آن سابقه‌ای در معماری گذشته ایران ندارد؛ اشکال برخی از پنجره‌ها و انحناهای موجود در عناصر تشکیل دهنده آنها از الگوهای موجود در معماری غرب الهام گرفته شده‌اند (شکل ۳).

سطوح دیوارهای داخلی دارای پوشش گچی است. ازاره‌های دیوارهای داخلی با کاشی‌کاری‌های نیمه‌برجسته دارای نقوش گیاهی پوشیده شده و پوشش سقف طبقات در اکثر فضاها با شبکه‌های چوبی مربع، مستطیل و یا اشکال دیگر منتظم به وجود آمده است. در اکثر این شبکه‌های چوبی نقاشی‌هایی با مضامین مناظر طبیعی به چشم می‌خورد (شکل ۶). درهای موجود در عمارت، که همگی لولایی هستند، عموماً مشبک و به شکل مستطیل هستند، هر چند از نمونه هلالی نیز در سرسرای ورودی استفاده شده است (شکل ۴). شومینه‌های تزیینی اتاق‌ها نیز از دیگر عناصر تزیینی عمارت به شمار می‌روند، که غالباً دارای حس و حال نمونه‌های موجود در معماری سبک نئوکلاسیک است (شکل ۵). تزیینات داخلی قابل توجه دیگری در فضاهای خانه به چشم نمی‌خورد.

۹- مقایسه

۱۰- موقعیت مکانی

خانه مِشکیان همانند غالب خانه‌های سنتی ایران در کوچه‌ها و بن‌بست‌های واقع در گذرهای فرعی محلات احداث شده است؛ در حالی که عمارت ذوالفقاری در نزدیکی سبزه‌میدان (میدان کهن شهر) و در حاشیه یکی از معابر و خیابان‌های اصلی شهر بنا شده است.

۱۱- پلان و ترکیب‌بندی

گستردگی خانه مِشکیان، به واسطه وجود حیاط مرکزی و تبعیت از رون راسته، در راستای شمال شرقی-جنوب غربی است؛ در حالی که گستردگی عمارت ذوالفقاری به صورت مستطیلی کشیده در راستای غربی-شرقی و عمود به خیابان مجاور است. خانه مِشکیان دارای پلانی حیاط محور، متشکل از دو حیاط اندرونی و بیرونی است. حیاط نسبتاً کوچک بیرونی، که در سمت چپ هشتی ورودی قرار دارد، به غیرمحارم اختصاص دارد و حیاط بزرگ اندرونی سازمان‌دهنده فضاهای پلان است؛ در حالی که عمارت ذوالفقاری فاقد حیاط مرکزی سنتی است و دارای پلانی پله محور با مرکزیت سرسرا و راه‌پله مرکزی واقع در آن است. پلان خانه مِشکیان فاقد شکست در فضاهای اندرونی و بیرونی است؛ در حالی که عمارت ذوالفقاری، به واسطه

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

شکل ۳. نمایی از جبهه جنوبی عمارت ذوالفقاری؛ مأخذ: www.kojaro.com

جدول ۲. نقشه‌های عمارت ذوالفقاری (زنجان)

۱. پلان طبقه همکف	۲. پلان طبقه اول	۳. نمای جنوبی
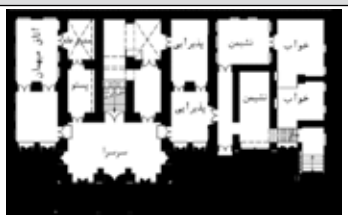	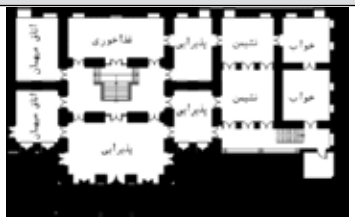	
مأخذ: سازمان میراث فرهنگی استان زنجان	مأخذ: سازمان میراث فرهنگی استان زنجان	مأخذ: سازمان میراث فرهنگی استان زنجان
٤. جزئیات نمای جنوبی	**٥. پلان موقعیت**	
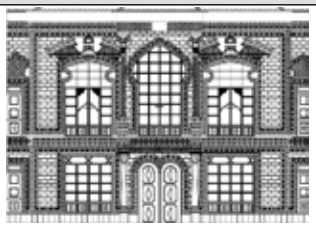	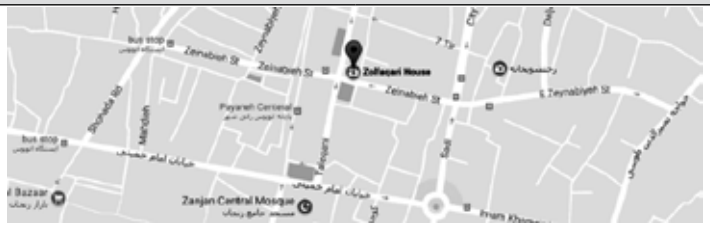	
مأخذ: سازمان میراث فرهنگی استان زنجان	مأخذ: Google Maps	

شکل ۴. تصاویری از سرسرای ورودی و راه‌پله مرکزی عمارت ذوالفقاری؛ مأخذ: نگارنده

مدیریت شهری
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
ضمیمه شماره ۴۸ پاییز ۱۳۹۶
No.48 Autumn 2017

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

شکل ۵. تصاویری از عناصر و تزیینات غربی عمارت ذوالفقاری؛ مأخذ: نگارنده

شکل ۶. نماهایی از کاشی‌کاری و شبکه چوبی سقف در فضاهای داخلی عمارت ذوالفقاری؛ مأخذ: نگارنده

شکل ۷. تصاویری از فضاها، عناصر و تزیینات خانه مشیرالدوله پیرنیا (تهران)؛ مأخذ تصاویر: نگارنده

وجـود ورودی و بالکن پیش‌آمده، دارای پلانی شکسته همراه بـا پیش‌آمدگـی و پس‌رفتگی اسـت. فضاهـای اصلی خانه مِشکیـان به شیـوه‌ای درون‌گرایانه پیرامـون حیاط و فضاهای فرعی‌تـر در پشت ایـن فضاها یا زیرزمین قـرار گرفته‌اند؛ در حالی کـه فضاهـای اصلی عمـارت ذوالفقاری بـه شیوه‌ای برون‌گرایانه پیرامون سرسـرای ورودی قرار گرفته و در ارتباط مستقیـم بـا محیـط بیرونی هستنـد. خانـه مِشکیـان، طبق گونه‌شناسی پـلان در خانه‌های سنتـی، از الگوی خانه‌های

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

دوحیاطه چهارجبهـه ساخت تبعیت می‌کنـد (نک فرخ‌یار، ۱۳۹۲). ایـن امر موجـب شده که عمق هر یـک از جبهه‌ها در راستای حداکثر استفاده از شرایط محیطی و طبیعی دارای اندازه نسبتاً کمی باشد؛ لیکن وجود سرسرا و راه‌پله مرکزی در عمـارت ذوالفقاری موجب گسترش عمقی پلان آن نسبت به جبهه‌های واقع در پلان خانه‌های سنتی شده است. در غالب خانه‌های سنتـی از فرم‌هایی به صـورت شکم‌دریده یا چلیپا در ترکیب‌بنـدی اطاق‌های اصلی استفـاده می‌شود. در خانه مِشکیـان نیز از فرم شکم‌دریـده در ترکیب‌بنـدی پنج‌دری و شاه‌نشین پشتی آن استفاده شده است. در عمارت ذوالفقاری، مانند دیگر خانه‌های متأثر از معماری غرب، فضایی به شکل چلیپا یا شکم‌دریده وجود ندارد و تمامی اطاق‌ها دارای شکل چهارگوش منظم هستند.

۱۲- نما و مقطع

خانه مِشکیان با احتساب زیرزمین دارای بنایی سه طبقه اسـت. فضاهـای اصلی و درجـه یک این خانـه (مانند تالار ارسـی، سه‌دری و پنج‌دری) و فضاهای تابعه آنها مانند انبار، پستـو و مطبخ (فضاهای درجه دو) در طبقات همکف و اول قـرار دارند. فضاهـای درجه سه (همچون سـرداب، حمام و آبریزگـاه) نیز در زیرزمین واقع هستنـد. چنین سلسله مراتب طبقاتـی در عمـارت ذوالفقاری مشاهـده نمی‌شود و فضای زیرزمیـن، که نقش فضـای خدماتی را در اغلـب خانه‌های سنتی ایفـاء می‌کـرده، از فضاهای خانه حـذف شده است. نماهـای خارجی خانه مِشکیان به صورت کاملاً ساده، بدون تزییـن و بـدون روزن است؛ در حالی کـه رویکرد اصلی در طراحـی نمای خارجـی عمـارت ذوالفقاری داشتـن ارتباط بصری قوی بـا محیط بیرونی و حداکثر استفـاده از تزیینات و آرایه‌هـای عموماً غربی است. پوشـش به‌کاررفته در نمای خارجی خانه مِشکیان، همانند دیگر خانه‌های سنتی ایران، از جنـس کاه‌گل است؛ در حالی که آجر پوشش اصلی نماهای چهارگانـه عمارت ذوالفقاری را تشکیل می‌دهد. خط آسمان در خانـه مِشکیان تقریباً صاف بـا حداقل شکست است؛ در حالی که در عمارت ذوالفقاری، به واسطه استفاده از پوشش شیروانی، غیرصـاف و کاملاً شکسته اسـت. در چهار نمای داخلـی خانه مِشکیـان تقیدی بسیار واضح نسبـت به ایجاد تقـارن وجود دارد؛ در حالی کـه تقید چندانی به ایجاد تقارن در نماهـای عمارت ذوالفقاری، بـه خصوص نمای جنوبی، وجود ندارد.

استفـاده از طاق‌نماهای جناغی ایرانـی و درهای دارای قـوس نیـم هـلال در نماهـای خانـه مِشکیان جلـب توجه می‌کند؛[1] با این حال آنچه در نمای اصلی عمارت ذوالفقاری جلب توجه می‌کند، مجموعه‌ای از اشکال و فرم‌های عاریتی غربـی است، که به صورت ستون‌هـا و سرستون‌های یونانی، پنجره، لچکی‌های سنتوری‌شکـل روی پنجره و غیره متجلی شـده است. مقاطـع خانه مِشکیـان عـاری از پیش‌آمدگی و دارای حداقل پس‌رفتگی (بـه صورت ایوان مسقف و هم‌تراز با نمـا) است؛ ولـی در عمـارت ذوالفقـاری پیش‌آمدگی‌ها و پس‌رفتگی‌هـای متعـددی بـه صـورت ورودی و بالکـن وجـود دارد.[2] ارتباطـات عمودی خانه مِشکیـان در جداره‌ها و نقـاط غیرمرکزی قـرار گرفته‌انـد؛ در حالی کـه ارتباطات عمـودی عمارت ذوالفقـاری در نقطه مرکـزی مقطع و پلان قرار دارد.

۱۳- نظام گردشی

نظـام گردشـی ورودی در خانه مِشکیـان دارای سلسله مراتـب جلوخان-هشتی-دالان-حیاط اسـت؛ در حالی که ورودی اصلـی باغ و عمـارت ذوالفقاری (پیـش از تغییرات انجام شده در سال‌های اخیر) به صورت سردری رفیع همراه بـا آرایه‌های غربـی بود، که ضمـن ارتباط مستقیـم با حیاط فاقـد سلسله مراتب متـداول در ورودی‌های سنتی بود. نحوه دسترسـی و ورود بـه فضاهـای خانـه مِشکیان بـرای محارم و غیرمحـارم از طریـق حیـاط اندرونـی و بیرونـی تفکیک شـده است؛ در حالی کـه تمایزی برای محـارم و غیرمحارم

۱... وجـود قوس‌هـای نیم‌هلال در نماهای داخلـی خانه مِشکیان جزء معدود نشانه‌هـای تاثیر معماری غرب در شکل‌گیـری عناصر معماری ایـن بنا محسوب می‌شود. به گفته پیرنیا «معمـاران کهن ما کاربرد آن را نادرست می‌دانستند؛ ولی در زمان قاجاریان از قوس‌های معماری غربی کـه همگی یا نیم‌دایره یا دسته‌زنبیلی بودند الگو گرفتند» (پیرنیا، ۱۳۸۹: ۳۴۴).

۲... پیش‌آمدگی‌هـا و پس‌رفتگی‌هـای به‌کاررفتـه به صـورت ورودی، بالکـن و ایـوان مقابل راه‌پلـه ورودی در عمارت پیرنیـا از جمله بهترین مصادیـق الگوبـرداری مستقیم از معماری غـرب در معماری مسکونی قاجار به شمار می‌رود (شکل ۷).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

در ورود و دسترسی به فضاهای عمارت ذوالفقاری لحاظ نشده است. نظام گردشی دسترسی به فضاهای داخلی خانه مِشکیان بر محوریت حیاط مرکزی استوار است؛ در حالی که سرسرا و راهروهای پیرامون پیرامون راه‌پله مرکزی این وظیفه را در عمارت ذوالفقاری بر عهده دارند. نحوه ورود به اتاق‌ها در خانه مِشکیان از طریق پیش‌ورودی یا کفش‌کن (راهرو) واقع در یک طرف یا دو طرف اتاق‌ها میسر است و ورودی مستقیم مشاهده نمی‌شود؛ در حالی که سرسرای ورودی و فضاهای پیرامون راه‌پله مرکزی عمارت ذوالفقاری واسطه اصلی و مستقیم دسترسی به فضاهای مهم خانه به شمار می‌آید (نمودار ۶).

ارتباطات عمودی موجود در خانه مِشکیان با قرارگیری در نقاط غیرمرکزی پلان و جداره‌ها از اهمیت نسبتاً کمی نسبت به دیگر فضاهای خانه برخوردار هستند. این وضعیت در مورد عمارت ذوالفقاری کاملاً متفاوت است و ارتباطات عمودی با قرارگیری در نقطه مرکزی پلان مهمترین نقش را در سازماندهی فضاهای خانه بر عهده دارد (نمودار ۷).[1]

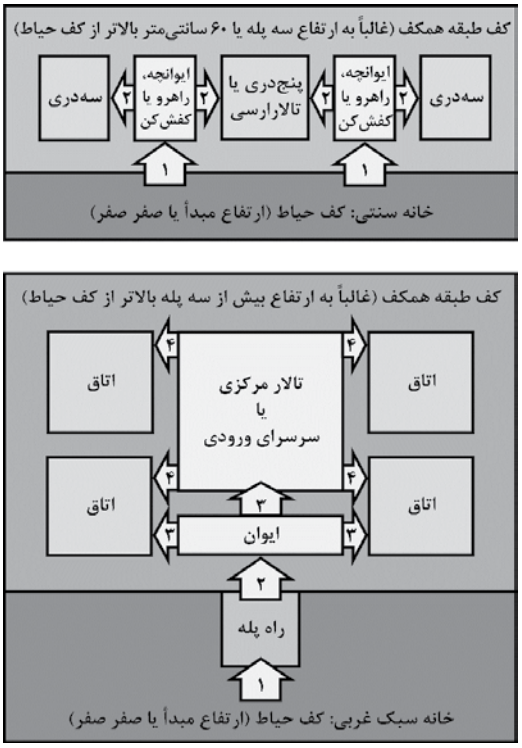

نمودار ۶. مقایسه شیوه دسترسی و ورود به اتاق‌های خانه‌های سبک سنتی و غربی دوره قاجار؛ مأخذ: نگارنده

۱۴- عناصر و تزیینات

نماهای خارجی خانه مِشکیان عاری از تزیینات است؛ ولی نماهای خارجی عمارت ذوالفقاری پرتراکم‌ترین بخش تزیینی عمارت به شمار می‌رود. جلوخان ورودی خانه مِشکیان جهت تکریم مهمانان و تاکید بر فضای ورودی از طریق پس‌رفتگی دارای عناصر کاربردی و تزیینات کمینه رایج در تمامی جلوخان‌ها و سردرهای ورودی خانه‌های سنتی ایرانی است. در حالی که تزیینات کارشده در ورودی و بالکن پیش‌آمده عمارت ذوالفقاری متشکل از عناصری

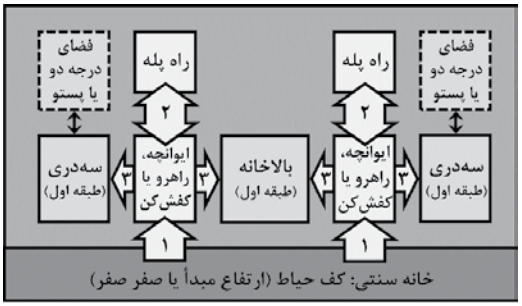

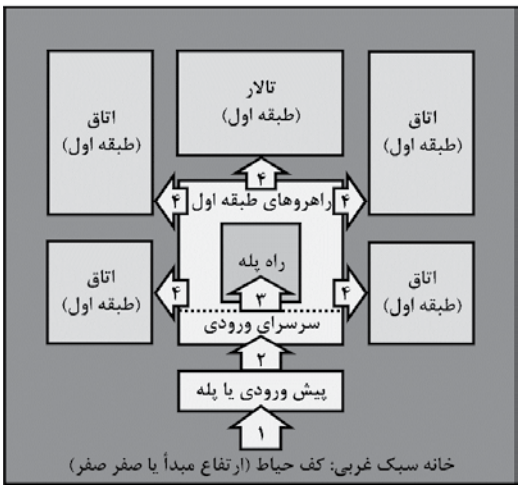

نمودار ۷. مقایسه شیوه دسترسی به طبقات در خانه‌های سبک سنتی و غربی دوره قاجار؛ مأخذ: نگارنده

۱... فتح‌الله‌یف می‌نویسد: «ناصرالدین‌شاه، حیرت‌زده از تماشای کاخ‌ها و عمارت‌های پایتخت‌های اروپایی، علاقمند به استفاده از قفسه راه‌پله به عنوان عنصری باشکوه و محوری در کاخ‌هایش شده بود» (Fatullayev, 2013: 221). استفاده از این شیوه دسترسی، ضمن انتقال هویتی جدید به اکثر کاخ‌های دوره ناصری، موجب ایجاد نوعی آزادی در روابط فضایی کاخ‌های دوره میانی و پایانی قاجار شد. این طرح کاملاً غربی پس از ورود به کاخ‌های قاجاری به تدریج به خانه‌های جدید راه پیدا کرد. اعتصام نیز معتقد است که پله تشریفاتی با دست‌انداز تزیینی در معماری ایران سابقه نداشته و سوغاتی کاملاً فرنگی است (اعتصام، ۱۳۷۴: ۹۳).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

همچون در نیم‌هلال چوبی، سرستون‌های یونانی و نرده‌های تزیینی فلزی است، که همگی دارای حس و حال عناصر و تزیینات غربی هستند. عناصر و تزیینات کارشده در هشتی ورودی خانه مِشکیان مانند طاقچه‌ها، سکوها، نورگیر سقفی و ترکیب‌بندی رنگی به‌دست‌آمده حس و حال فضایی صمیمی و مناسب برای ایجاد مکث و توقف مهمانان به وجود آورده است. در مقابل هشتی خانه مِشکیان، عناصر معماری کاربردی و قابل توجه مانند طاقچه و سکو در سرسرای ورودی عمارت ذوالفقاری مشاهده نمی‌شود و مبلمان فلزی و چوبی جایگزین آنها شده است. طاق‌نماهای به کار رفته در نماهای داخلی خانه مِشکیان به دو صورت جناغی و نیم‌هلال است؛ البته طاق‌نمای کارشده در ایوان‌ها دارای قوس کلیل است. قوس‌های به کار رفته در بالای تمامی پنج‌دری‌ها و سه‌دری‌ها به صورت نیم‌هلال رومی است. در بالای طاقچه‌های اتاق‌ها نیز از قوس نیم‌هلال رومی استفاده شده است. تزیینات قابل توجه دیگر خانه گچ‌بری‌های انجام‌شده در ایوان‌ها است. در نقوش این گچ‌بری‌ها آثاری از تاثیرات هنر معماری غرب و استفاده از اشکالی بدیع همچون بیضی را می‌توان مشاهده کرد. به هر حال تاثیرات نسبتاً کم‌رنگ هنر و معماری غرب صرفاً در عناصر و تزیینات این خانه شامل قوس روی درها و گچ‌بری‌ها قابل ردیابی است. تزیینات کارشده در عمارت ذوالفقاری از تنوع و تعدد بیشتری نسبت به تزیینات خانه مِشکیان برخوردار بوده و بیشتر آنها بر روی نمای جنوبی عمارت متمرکز است. حال و هوای غیرایرانی تزیینات مذکور در موارد متعددی جلب توجه می‌کند؛ من‌جمله: لچکی‌های سنتوری‌شکل روی نمای جنوبی؛ ستون‌ها و سرستون‌های کورنتی نمای جنوبی؛ سقف شیروانی عمارت و اشکال شکسته آن؛ پنجره‌های دارای اشکال و انحناهای غربی به سبک گوتیک؛ نرده‌های تزیینی فلزی بالکن و جلوی پنجره‌ها؛ نقاشی‌های دارای مضامین مناظر طبیعی بر روی شبکه‌های چوبی سقف؛ شومینه‌های تزیینی اروپایی.

۱۵- مصالح و فن ساختمان

در هر دو بنای مورد بحث از مصالح و تکنیک‌های اجرایی سنتی ایرانی استفاده شده است و آثاری از عناصر سازه‌ای غربی و ستون‌های فلزی مشاهده نمی‌شود؛ لیکن نمایش آجر به صورت سازه‌ای- تزیینی در نمای خارجی و استفاده از خرپای چوبی در سقف عمارت ذوالفقاری، متأثر از شیوه‌های رایج در اروپا، قابل توجه است.

۱۶- نتیجه‌گیری و جمعبندی

بررسی‌های انجام‌شده بر روی دو خانه قاجاری مفروض در تحقیق نشان می‌دهد که تفاوت‌هایی عمده بین جزئیات و کلیات معماری خانه مِشکیان، به عنوان نمونه موردی خانه سنتی، و عمارت ذوالفقاری، به عنوان نمونه موردی خانه غربی، وجود دارد، که با صرف نظر کردن از برخی استثنائات ما را در معرفی این دو بنا به عنوانی نمادی از دو سبک و نظام ارزشی متفاوت در معماری مصمم‌تر می‌نماید. مصادیق این ادعا در «جدول ۳» ارائه شده است. این تفاوت‌ها، که مهم‌ترین مصادیق آن در افزایش برون‌گرایی کالبدی- فضایی و تغییرات در نظام گردش فضایی عمارت ذوالفقاری متجلی شده، بی‌تردید نشان از گذار از جهان سنت به جهان تجدد در فرهنگ خانه‌سازی معماری ایران است، که در فضای فرهنگی و اجتماعی اشراف و خواص قاجاری در راستای نوگرایی، تمایزطلبی و میل به ارتباط بیشتر فضای خانوادگی آنان با جامعه به وقوع پیوست. با این حال استفاده گسترده از عناصر و تزیینات معماری غرب و عدم تحول در فنون اجرایی ساختمان نقش برجسته مسائل احساسی و غیراندیشمندانه را در الگوبرداری از معماری غرب روشن می‌نماید. مقایسه اخیر حاکی از آن است که معماری مسکونی قاجار در گذر از جهان سنت به تجدد تحولی بسیار عظیم و پرشتاب را پشت سر نهاد؛ لیکن در بهره‌برداری از دستاوردهای اصیل و تاریخی معماری سنتی ایران و شیوه‌های نوین فن ساختمان در اروپا به حداقل مقصود بسنده کرد.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

جدول ۳. مقایسه تطبیقی شاخصه‌ها و خصوصیات معماری و تزیینات دو الگوی سنتی و غربی در خانه‌های دوره قاجار بر اساس تجزیه و تحلیل نمونه‌های موردی و پیشینه تحقیق (مأخذ: نگارنده)

مورد مقایسه	خانه‌های سبک سنتی	خانه‌های سبک غربی
نمونه موردی	●خانه مشکیان (یزد)، خانه‌ای در عودلاجان (تهران).	●عمارت ذوالفقاری (زنجان)؛ خانه پیرنیا (تهران).
سبک تاثیرگذار	●سنتی و تاثیرات جزئی معماری اروپا بر عناصر و تزیینات.	●نئوکلاسیک و سبک‌های رایج قرن ۱۹ میلادی در اروپا.
موقعیت مکانی	●قرارگیری در گذرهای فرعی محلات.	●قرارگیری در حاشیه معابر اصلی.
پلان و ترکیب‌بندی	●عقب‌نشینی ورودی از گذر؛	●پیش‌آمدگی ورودی نسبت به بنا؛
	●عدم وجود دید مستقیم از معابر به خانه؛	●برون‌گرایی و وجود دید از معابر به درون خانه؛
	●تقید به جهت‌گیری و استقرار بنا بر اساس رون‌های سنتی معماری ایران؛	●عدم تقید قطعی به جهت‌گیری و استقرار بنا بر اساس رون‌های سنتی معماری ایران؛
	●تقسیم‌بندی فضاها به دو گروه خصوصی (اندرونی) و غیرخصوصی (بیرونی)؛	●عدم تقسیم‌بندی فضاهای خانه به دو گروه خصوصی (اندرونی) و غیرخصوصی (بیرونی)؛
	●پلان درون‌گرا و حیاط‌محور، با حداقل یک حیاط اندرونی و یک حیاط بیرونی؛	●برون‌گرایی، فقدان حیاط مرکزی و محوریت راه‌پله و سرسرای ورودی در سازماندهی پلان؛
	●حداقل شکست در پلان؛	●وجود پیش‌آمدگی و پس‌رفتگی در پلان؛
	●کشیدگی جبهه‌های شمالی و جنوبی در راستای شرقی-غربی؛	●گسترش و کشیدگی نسبی پلان در راستای شمالی-جنوبی؛
	●تقسیم‌بندی پلان به دو جبهه زمستان‌نشین (جبهه شمالی) و تابستان‌نشین (جبهه جنوبی)؛	●قرارگیری فضاهای اصلی سکونت در ضلع جنوبی و فضاهای خدماتی در ضلع شمالی؛
	●قرارگیری فضاهای درجه یک (مانند تالار و پنج‌دری) پیرامون حیاط مرکزی؛	●قرارگیری فضاهای درجه یک (مانند تالار و اتاق پذیرایی) پیرامون سرسرای ورودی؛
	●قرارگیری فضاهای درجه دو (مانند انبار، پستو و مطبخ) در پشت فضاهای درجه یک؛	●قرارگیری فضاهای درجه دو (همچون پستو و مطبخ) در طبقه هم‌سطح فضاهای اصلی؛
	●قرارگیری فضاهای درجه سه (مانند سرداب، حمام و آبریزگاه) در زیرزمین؛	●قرارگیری فضاهای درجه سه همچون حمام و آبریزگاه در طبقه هم‌سطح فضاهای اصلی؛
	●وابستگی فضاهای درجه یک و عدم وابستگی فضاهای دیگر از منظر شرایط محیطی به حیاط؛	●نورگیری تمامی فضاهای خانه و وابستگی آنها از منظر شرایط محیطی به فضای بیرونی؛
	●استفاده از ایوان مرکزی به منظور ایجاد فضای مکث نیمه باز در حیاط؛	●استفاده از فضای نیمه‌باز سرتاسری یا ایوان سرتاسری در یکی از جناحین شمالی یا جنوبی؛
	●استفاده از حوض کشیده شمالی-جنوبی و باغچه‌های طرفین آن در حیاط؛	●استفاده از حوض‌های دایروی یا بیضوی و قرارگیری باغچه در پیرامون آن؛
	●محوریت تالارهای مرکزی دارای اشکال شکسته به صورت چلیپا یا شکم‌دریده در جبهه‌های پلان؛	●محوریت سرسرای مرکزی دارای شکل چهارگوش منظم در پلان؛
	●جانمایی تالار در مرکز نماهای داخلی؛	●جانمایی بالکن در مرکز نماهای شمالی یا جنوبی؛
	●قرارگیری اتاق‌های مرتفع در محور مرکزی.	●قرارگیری راه‌پله ورودی در امتداد محور مرکزی.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

جدول ۳. مقایسه تطبیقی شاخصه‌ها و خصوصیات معماری و تزیینات دو الگوی سنتی و غربی در خانه‌های دوره قاجار بر اساس تجزیه و تحلیل نمونه‌های موردی و پیشینه تحقیق (مأخذ: نگارنده) (ادامه)

مورد مقایسه	خانه‌های سبک سنتی	خانه‌های سبک غربی
نظام گردشی	●ورود به بنا از طریق جلوخان گودنشسته؛	●استفاده از سردرهای مجلل به جای جلوخان؛
	●استفاده از هشتی در ورودی؛	●ورودی مستقیم و عدم استفاده از هشتی و دالان؛
	●تفکیک نحوه دسترسی به خانه و استفاده از فضاها برای محارم و غیرمحارم؛	●عدم تفکیک نحوه دسترسی به خانه و استفاده از فضاها برای محارم و غیرمحارم؛
	●نظام گردشی ورودی دارای سلسله مراتب سنتی از طریق جلوخان-هشتی-دالان-حیاط؛	●نظام گردشی ورودی و دسترسی غربی به صورت حیاط-راه‌پله-ایوان مرکزی-سرسرا-اتاق؛
	●استفاده از دالان غیرمستقیم جهت ارتباط هشتی ورودی به حیاط اندرونی؛	●وجود ورودی مستقیم به اتاق‌ها از ایوان ورودی و سرسرای ورودی؛
	●عدم وجود ورودی مرکزی و مستقیم به اتاق‌ها؛	●استفاده از ورودی مستقیم از ایوان به اتاق‌ها؛
	●ارتباط فضایی اتاق به اتاق، اتاق-دالان-اتاق و اتاق-تخت‌گاه-اتاق؛	●ارتباط فضایی سرسرا به اتاق و راهروی سرتاسری پیرامون راه‌پله مرکزی به اتاق؛
	●ارتباطات عمودی نسبتاً پنهان و کم‌اهمیت؛	●ارتباطات عمودی نمایان و بسیار مهم؛
	●عدم قرارگیری ارتباطات عمودی در نقاط مرکزی پلان؛	●قرارگیری ارتباطات عمودی در نقاط مرکزی پلان؛
	●راه‌پله ساده و بدون تزیین سنتی.	●استفاده از پله تشریفاتی دارای دست‌انداز تزیینی.
نما و مقطع	●نمای بیرونی ساده، بدون تزیین و بدون روزن؛	●نمای خارجی دارای پنجره و تزیینات متعدد؛
	●خط آسمان صاف (یا با حداقل شکست) و گنبددار؛	●خط آسمان شکسته با شیروانی یا سنتوری؛
	●وجود تقارن و تعادل در نماهای چهارگانه حیاط؛	●عدم تقید قطعی به ایجاد تقارن در نماهای خارجی؛
	●استفاده از طاق‌نماها و قوس‌های ایرانی در ساختار نما صرف نظر از برخی استثنائات مربوط به استفاده از قوس نیم‌هلال؛	●استفاده از قوس‌های نیم‌هلال و دسته زنبیلی غربی و لچکی‌های سنتوری شکل در نما؛
	●وجود گوشواره در طرفین تالارهای پذیرایی؛	●وجود بالکن در جلوی تالارهای پذیرایی؛
	●استفاده غالب از ارسی‌ها، پنجره‌ها و درهای مستطیل‌شکل؛	●استفاده از پنجره‌ها و درهای لولایی نیم‌هلال یا دسته‌زنبیلی؛
	●استفاده از ایوان ستون‌دار مسقف و هم‌تراز با نماهای داخلی در مرکز نما؛	●استفاده از ایوان یا فضای نیمه‌باز سرتاسری و بالکن جلوزده از نما؛
	●ارتفاع پایین‌تر حیاط نسبت به طبقه همکف و گذر بیرون از خانه؛	●ارتفاع گرفتن بیشتر طبقه همکف از حیاط نسبت به خانه‌های سنتی؛
	●استفاده از اختلاف ارتفاع (معمولاً به ارتفاع سه پله) بین حیاط و طبقه همکف جهت نورگیری زیرزمین؛	●استفاده از اختلاف ارتفاع نسبتاً زیاد بین حیاط و طبقه همکف جهت نورگیری کامل زیرزمین؛
	●استفاده از کاه‌گل به عنوان پوشش اصلی و خشت و آجر به عنوان پوشش فرعی نما.	●استفاده از آجر و تزیینات برجسته آجری به عنوان پوشش اصلی نما.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

جدول ۳. مقایسه تطبیقی شاخصه‌ها و خصوصیات معماری و تزیینات دو الگوی سنتی و غربی در خانه‌های دوره قاجار بر اساس تجزیه و تحلیل نمونه‌های موردی و پیشینه تحقیق (مأخذ: نگارنده) (ادامه)

مورد مقایسه	خانه‌های سبک سنتی	خانه‌های سبک غربی
عناصر معماری و تزیینات	●عدم وجود تزیینات در نمای بیرونی خانه (به غیر از جلوخان)؛	●استفاده از عناصر تزیینی متعدد در نماهای خارجی؛
	●استفاده از تزیینات نسبتاً پرکار در فضاهای داخلی؛	●تزیینات نسبتاً کمینه و هندسی نئوکلاسیک در فضای داخلی؛
	●استفاده غالب از عناصر تزیینی تخت، نیم‌برجسته و برجسته (به صورت مقرنس)؛	●استفاده از عناصر تزیینی نیم‌برجسته و برجسته (به صورت اشکال طبیعی)؛
	●تقید به استفاده از تقارن در ترکیب‌بندی نقوش و عناصر تزیینی؛	●عدم تقید قطعی به ایجاد تقارن در ترکیب‌بندی نقوش و عناصر تزیینی؛
	●تمرکز تزیینات بر فضاهای اصلی و داخلی خانه؛	●تمرکز تزیینات بر عناصر و سطوح نماهای خارجی؛
	●استفاده از نقوش هندسی (به صورت گره‌چینی و مقرنس) و اسلیمی در ساختار عناصر تزیینی؛	●استفاده از نقوش گیاهی آزاد و هندسی نئوکلاسیک در ساختار عناصر تزیینی؛
	●استفاده از گره‌چینی و بعضاً قواره‌کاری در ساختار ارسی‌های مستطیل‌شکل؛	●کاربرد اندک گره‌چینی و قواره‌کاری در ساختار عناصر معماری چوبی؛
	●درها، ارسی‌ها و پنجره‌های غالباً مستطیل شکل؛	●درها و پنجره‌های لولایی با قوس نیم‌هلال یا دسته‌زنبیلی؛
	●استفاده از طاقچه و رف به شکل چهارگوش و جناغی در اتاق برای قرار دادن لوازم زندگی؛	●استفاده از طاقچه به شکل نیم‌هلال و شومینه‌های اروپایی در اتاق‌ها؛
	●استفاده از عناصر سازه‌ای نمایان (مانند کاربندی سقف‌های گنبدی) در تزیین فضای داخلی.	●شبکه‌های چوبی کاذب (به صورت ساده یا همراه با نقاشی مناظر طبیعی) در زیر سقف‌ها؛
	●استفاده از شیشه رنگی و ساده در پوشش پنجره‌ها و ارسی‌ها؛	●استفاده از شیشه ساده در پوشش پنجره‌ها؛
	●استفاده از عناصر و تزیینات معماری سنتی مانند بادگیر، مقرنس‌کاری گلویی‌ها و زیر نیم طاق‌ها، آیینه‌کاری به صورت گره‌چینی، بخاری دیواری، آستانه زیر در و غیره.	●استفاده از تزیینات حجمی غربی و دیگر عناصر غربی مانند سرستون یونانی، سنتوری، قوس نیم‌دایره رومی، حجاری بر روی ازاره‌ها با نقوش غربی و تزیینات سنگی دوره پنجره‌ها.
مصالح و فن ساختمان	●شیوه اجرایی سنتی با استفاده غالب از خشت، گل و کاه‌گل (و بعضاً آجر) به عنوان مصالح اصلی؛	●شیوه اجرایی سنتی با استفاده از آجر و خشت به عنوان مصالح و عنصر تشکیل‌دهنده سازه بنا؛
	●سقف گنبددار یا تیرپوش مسطح با تیرهای چوبی و بام اندود شده با کاه‌گل.	●سقف تیرپوش مسطح با تیرهای چوبی و بام شیروانی با سازه خرپای چوبی.
سبک	سنتی	غربی

* در تکمیل این جدول به اطلاعات استخراج‌شده از تجزیه و تحلیل نمونه‌های موردی دیگر پژوهش نیز استناد شده است.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]

۱۷- منابع و مآخذ

۱. اعتصام، ایرج (۱۳۷۴)، «بررسی تطبیقی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا» در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد سوم، ۱۱۰-۸۹)، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

۲. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۹)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تهران: سروش دانش.

۳. جبل عاملی، عبدالله (۱۳۷۴)، «خانه‌های اصفهان در دوران معاصر» در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد دوم، ۱۳۶-۹۹)، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

۴. رید، هربرت (۱۳۶۷)، «کتاب هنر» (ترجمه: یعقوب آژند)، تهران: انشارات مولا.

۵. ژاله رفعتی، نرگس؛ جدی، فاطمه؛ فلاح، مریم (۱۳۸۲)، خانه ذوالفقاری‌ها (زنجان)، پروژه درس مرمت به راهنمایی دکتر تهرانی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

۶. فرخیار، حسین (۱۳۹۲)، صد خانه صد پلان (ویژگی‌های معماری خانه‌های قدیمی در بافت‌های تاریخی (اقلیم گرم و خشک))، کاشان: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشان.

۷. قاسمی سیچانی، مریم؛ معماریان، غلام حسین (۱۳۸۹)، گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان، هویت شهر، ۴(۷)، ۹۴-۸۷.

۸. قریب، فریدون (۱۳۷۴)، «معابر تهران در دوره قاجاریه» در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد دوم، ۲۱۹-۲۰۳)، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

۹. نصیری انصاری، محمود (۱۳۵۰)، سیری در معماری ایران، تهران: هنرسرای عالی.

10. Fatullayev, S. (2013), Qacarlar Dövründə İranda Şəhərsalma və Memarlığın İnkişafı, Baku: Sharq-Qarb.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-10-10]